31

ЗАБЫТЫ ПОДЗЬВІГ: БУДЗЕ ПРАСПЭКТ АРА Й ПЛЯЦ ГУВЭРА

Абдымкі па-беларуску. — Кароткая ўдзячнасьць. — Дывэрсія пад сьцягам АРА. — Чэкісцкая творчасьць. — Аняменьне акадэмікаў. — Тоны, даляры, працэнты. — Недапісаная энцыкляпэдыя

Бабулька з палескай вёскі, якая прыйшла ў склад АРА па харчовую пасылку, не магла паверыць, што нічога ня трэба плаціць. Недаверліва выслухаўшы тлумачэньні амэрыканцаў, яна пакорпалася ў сваёй вопратцы, асьцярожна выцягнула адно за адным тры курыныя яйкі й пакаціла іх па стале. Гаралд Фішэр,

афіцыйны гісторык АРА, прыводзіць гэты эпізод у сваёй кнізе «Голад у савецкай Расеі». Ён зазначае, што ўдзячнасьць, якую беларускія атрымальнікі дапамогі ўзносілі Богу й АРА, нават замінала:

> Вялікая група асобаў, якія, укленчыўшы, узносяць малітву ўдзячнасьці ў памяшканьні, перапоўненым наведнікамі, звычайна ўскладняла справы, а спробы ўдзячных людзей абдымаць супрацоўнікаў і кладаўшчыкоў перашкаджалі працы, нават калі ўлічыць, што ў гэтай краіне абдымаюцца значна часьцей, чым у Амэрыцы.

Афіцыйныя абдымкі з амэрыканцамі, аднак, не заахвочваліся. Зьвесткі пра АРА ў савецкіх энцыкляпэдыях зьявіліся ў 1926 годзе. Першая савецкая энцыкляпэдыя пад рэдакцыяй яшчэ не расстраляных камуністычных правадыроў Бухарына, Ларына, Радэка зьмясьціла вялікі, на ўсю старонку інфармацыйны артыкул пра дзейнасьць АРА — з падрабязнай статыстыкай, коштамі, відамі дапамогі, калярыйнасьцю рацыёнаў. 10 мільёнаў чалавек адначасова харчавалі амэрыканцы ў пік апэрацыяў.

Гэта была першая й апошняя ў XX стагодзьдзі энцыкляпэдычная публікацыя пра АРА, дзе прыводзіліся факты. Праз два гады выйшла Малая савецкая энцыкляпэдыя. Артыкул «АРА» пачынаўся кароткай канстатацыяй:

> У Савецкай Расеі АРА працавала падчас голаду 1921. Дапамога, якую аказвала АРА, складалася з забесьпячэньня харчам, мэдыкамэнтамі й прадметамі першай неабходнасьці (гл. Голад)[96].

Затым ішло тлумачэньне:

> Пад выглядам дабрачыннасьці АРА мела магчымасьць, разам з тым, садзейнічаць аслабленьню ў Амэрыцы крызісу збыту тавараў, якія былі нарыхтаваныя ў велізарных памерах для патрэбаў імпэрыялістычнай вайны.

Арыгінальная тэза пра дапамогу амэрыканцаў самім сабе будзе паўтарацца ва ўсіх наступных энцыкляпэдыях і кнігах да канца XX ст.

Другое выданьне Вялікай савецкай энцыкляпэдыі выйшла ў 1950 годзе — у ім АРА ператварылася ў палітычную арганізацыю для барацьбы з рэвалюцыйным рухам, вядзеньня выведкі, дапамогі белагвардзейцам. У энцыкляпэдычным артыкуле няма ані слова пра дапамогу галодным, затое шмат словаў пра шпіёнска-падрыўныя контрарэвалюцыйныя дзеяньні АРА

[96] У другім томе гэтага выданьня (1929) у артыкуле «Голад» АРА яшчэ згадваецца: «Была аказаная дапамога й замежнымі арганізацыямі (гл. АРА)». Але у 1936 (3 т., 2 выд.) АРА ўжо наагул не знайшлося месца: «Пасьля Кастрычніцкай рэвалюцыі савецкай уладзе зь першых жа дзён давялося весьці барацьбу з голадам, які быў вынікам контрарэвалюцыйнага супраціву буржуазіі й памешчыкаў. Найбольш цяжкім быў голад 1921—1922, што ахапіў 35 губэрняў, дзе галадала каля 40 мільёнаў чалавек. Гэты голад быў вынікам усясьветнай і грамадзянскай войнаў. Савецкая ўлада, мабілізаваўшы ўсю пралетарскую грамадзкасьць як у краіне, гэтаксама й за мяжой, канфіскаваўшы царкоўныя каштоўнасьці, здолела аказаць дапамогу й ліквідаваць наступствы голаду».

й пра рашучы пратэст шырокіх масаў працоўных.

Энцыкляпэдыі, якія выходзілі ў СССР у 1960—1970 гады, за часам Хрушчова й Брэжнева, паўтаралі высновы пра варожую дзейнасьць АРА. Пры Андропаве ратаваньне галодных было канчаткова перакваліфікаванае ў шпіёнска-дывэрсійную акцыю. У 1985 годзе выдавецтва «Политиздат» выпусьціла кнігу Аляксандра Палякова «Диверсия под флагом помощи». У анатацыі гаворыцца:

> Аўтар гэтай мастацка-дакумэнтальнай кнігі — былы чэкіст. Ён расказвае пра тое, як пад кіраўніцтвам ленінскай партыі органы ВЧК—ГПУ змагаліся са спробамі выкарыстаць у 20-я гады Амэрыканскую адміністрацыю дапамогі Расеі, якая галадала, для падрыўной дзейнасьці супраць маладой Рэспублікі Саветаў. Кніга заснаваная на малавядомых архіўных матэрыялах і на асабістых уражаньнях аўтара — удзельніка многіх падзеяў, апісаных у аповесьці.

Разьдзел «Заходні бар'ер» мае падзагаловак «Санітарны кардон» і прысьвечаны Беларусі. «Заходняя мяжа Расеі павінна быць у агні!» — такую задачу кіраўнік АРА палкоўнік Гаскел ставіць перад новым рэзыдэнтам Барысавым, якога пасылае ў Менск:

> Мэта АРА — распаўсюдзіць свой уплыў на памежную зону. Мы павінны, першае — забясьпечыць харчаваньнем і мэдыкамэнтамі паўстанцкія атрады, якія там дзейнічаюць, другое — знаходзіць і забясьпечваць харчаваньнем усе нацыянальныя мясцовыя групы: беларусаў, палякаў, габрэяў, якія актыўна дзейнічаюць супраць бальшавізму; і трэцяе — што асабліва важна — стымуляваць мясцовых рамесьнікаў, гандляроў і сялянаў на выступы супраць Савецкай улады з тым, каб яны перарасьлі ў шырокае паўстаньне, якое ахопіць усю памежную зону.

Рэзыдэнт, які насамрэч зьяўляецца гераічным супрацоўнікам ЧК—ГПУ, нагадвае, што ў Беларусі ўжо ёсьць дасьведчанае амэрыканскае кіраўніцтва. Гаскел тлумачыць:

> Скажу вам шчыра, пане Барысаў, у акруговай управе АРА ў Менску склалася нездаровая абстаноўка. Капітан Ўілабі — гультай і п'яніца, аднак замяніць яго пакуль няма кім. Я сам зьбіраўся выехаць туды й навесьці парадак. Але ўчора мяне выклікалі ў Наркамат замежных справаў і папярэдзілі, што, паводле іхных зьвестак, АРА займаецца варожай дзейнасьцю, і калі я, дырэктар, гэтага не спыню, дык буду абвешчаны пэрсонай нон грата... Я пасылаю вас сваёй даверанай асобай, будзеце зьвязвацца са мной шыфрам па тэлеграфе.

Тэлеграфная лінія паміж Менскам і Масквой у аповесьці былога чэкіста запрацавала з павялічанай нагрузкай:

> Шыфратэлеграма №1: Гары Доналд сапраўды

быў каштоўным кіраўніком, за кароткі час стварыў шмат пунктаў харчаваньня ў зоне дзеяньня паўстанцкіх атрадаў. Зьвязаўся з камандзірамі атрадаў, скардзяцца на Ўілабі, зьменшыў дасталвы харчаваньня. Праверыў — высьветлілася, што пасылкі спэцпрызначэньня збываюцца набок у абмен на каштоўнасьці.

Шыфратэлеграма №4: Доктар Герц зьвязаў мяне ў Менску з падпольнай меншавіцкай арганізацыяй. Аказалася, гэта група гультаёў і дэмагогаў. Грызуцца з-за паек АРА. Ухіляюся ад далейшых сустрэчаў зь імі. Непазьбежна праваляць сябе й нас.

Шыфратэлеграма №7: Ўілабі набыў у менскіх сіяністаў унікальнае калье, засыпанае дыямэнтамі. Мае гістарычную каштоўнасьць. Захоплена пры адступленьні Напалеона. Мною прапанавана Ўілабі калье адправіць вам. Сьцеражыцеся падробкі.

Шыфратэлеграма №8: Вельмі важна. Доктар Герц атрымаў зьвесткі пра плянаванае закрыцьцё пунктаў АРА ў Беларусі. У сувязі з гэтым ён запатрабаваў ад капітана Штольца прысылкі яму дзесяці ампулаў халерных вібрыёнаў, маючы на мэце ўжыць іх пры закрыцьці АРА. Я катэгарычна забараніў, халера можа перакінуцца ў Польшчу й далей углыб Эўропы. Прыбярыце Герца, ён у п'яным чадзе пойдзе на прамы правал.

Завяршае «беларускі» разьдзел шыфратэлеграма Ўілабі Гаскелу:

Упаўнаважаны АРА Барысаў бясьсьледна зьнік, верагодна, загінуў пры сутычцы паўстанцкага атраду з савецкімі вайсковымі часткамі. Атрад разгромлены. Мясцовая адміністрацыя выставіла ўльтыматум: зьліквідаваць акруговую ўправу АРА.

Наклад мастацка-дакумэнтальнага твору — 300 тысяч асобнікаў.

У 1920-я гады ў Амэрыцы Гербэрт Гувэр чуў крытыку з другога боку — быццам амэрыканская падтрымка галодных праз АРА дапамагла бальшавікам выжыць і ўтрымаць уладу. АРА абвінавачвалі ў празьмернай спагадзе да саветаў, радыкальныя палітычныя й эміграцкія арганізацыі ў друку спрабавалі скампрамэтаваць былых супрацоўнікаў, якія быццам мелі пракамуністычныя настроі. Аднак такі погляд не пашырыўся. Пераважылі маральны, агульначалавечы аспэкт ратаваньня людзей ад голаду й рэпутацыя Гувэра як самага цьвёрдага антыкамуніста ў амэрыканскім урадзе.

У Беларусі пра АРА ня згадвалі. 12-тамовая Беларуская савецкая энцыклапэдыя 1969 году й 4-тамовая Кароткая энцыклапэдыя 1978 году АРА ігнаруюць. Праз тры чвэрці стагодзьдзя пасьля ад'езду амэрыканцаў зь Менску, Віцебску й Гомелю, у 1996 годзе ў незалежнай Беларусі выйдзе новая энцыклапэдыя з артыкулам «АРА». У ім будзе згадвацца дзейнасьць амэрыканскай адміністрацыі дапамогі ў Вугоршчыне, Румыніі й Баўгарыі, Паволжы і Ўкраіне.

Беларусі ў артыкуле ня будзе. XX стагодзьдзе для АРА ў Беларусі завершыцца зьнямелым

маўчаньнем акадэмічнай нацыянальнай гістарыяграфіі.

Праца над гэтай кнігай пачалася восеньню 2000 году, калі я выпадкова пабачыў сваё прозьвішча ў лістох зь Беларусі Гербэрту Гувэру. Тады ж, у сэрыі перадачаў «Лісты з Каліфорніі», якую я вёў з Гувэраўскага інстытуту, на Радыё Свабода ўпершыню прагучалі згадкі пра дзейнасьць АРА ў Менску, Віцебску, Гомелі. Але грунтоўнае дасьледаваньне патрабавала нашмат больш часу. Гэтак званы «расейскі» архіў АРА ў Каліфорніі складаецца з 555 скрынак, у кожнай некалькі сотняў старонак машынапіснага тэксту — службовая перапіска, загады, справаздачы, тэлеграмы, фінансавыя дакумэнты, пераклады мясцовага друку... Асобна захоўваюцца нефарматныя матэрыялы й ілюстрацыі.

Апроч таго, у калекцыі Гувэраўскага інстытуту адсутнічала адна надзвычай важная рэч — дакумэнты другога боку: савецкія архіўныя матэрыялы, публікацыі мясцовага пэрыядычнага друку. Іх трэба было шукаць у Беларусі.

Два гады пасьля вяртаньня з Каліфорніі пайшлі на гэтую працу. У сакавіку 2003 у эфір выйшла першая перадача цыклю «АРА ў Беларусі. 1922—1923. Невядомыя старонкі амэрыканскай дапамогі». На працягу чатырох месяцаў слухачы маглі пазнаёміцца з гісторыяй амэрыканскай дапамогі, якая ратавала жыцьці й здароўе сотняў тысяч жыхароў краіны. Апошняя, трыццатая перадача прагучала ў чэрвені й прыпала на 85-я ўгодкі завяршэньня апэрацыяў

АРА ў Беларусі. У апошнім выпуску ўзяў удзел унук Гербэрта Гувэра.

Напачатку 2004 году ў Менску выйшаў з друку 6 том (кніга II) Энцыкляпэдыі гісторыі Беларусі (ЭГБ). Там упершыню зьявіўся артыкул, прысьвечаны ААД — так у выданьні скарочана называецца Амэрыканская адміністрацыя дапамогі. Падрабязны, пабудаваны на фактах нарыс аднаўляе гістарычную справядлівасьць і ўпершыню аддае належнае ролі АРА ў Беларусі.

Удакладненьня патрабуюць хіба лічбы дапамогі. Аўтар энцыкляпэдычнага артыкула Ўладзімер Снапкоўскі, даючы агулам карэктную панараму дзейнасьці АРА, грунтуе яе на працы Алесі Кіпель «Амэрыканская адміністрацыя дапамогі (АРА) у Беларусі», апублікаванай у ЗША ў 1978 годзе. Аўтар двойчы піша, што сума дапамогі савецкім рэспублікам ў 1919—1924 гадох склала 63 мільёны даляраў і Беларусь атрымала 4,5% гэтай дапамогі. (Так у А.Кіпель, на якую спасылаецца ЭГБ.)

Алеся Кіпель, у сваю чаргу, бярэ гэтыя лічбы з кнігі амэрыканскіх статыстыкаў Фрэнка Сэрфэйса й Рэйманда Блэнда «Амэрыканскі харч ва ўсясьветнай вайне і ў пэрыяд рэканструкцыі». Гэтая праца прысьвечаная ўсёй дапамозе, ажыцьцёўленай пад кіраўніцтвам Гувэра ў 1914—1924. Гэтае дзесяцігодзьдзе падзеленае ў кнізе на чатыры пэрыяды, у рамках якіх і разьмеркаваныя падрабязныя статыстычныя зьвесткі. Апошні разьдзел «Пэрыяд рэканструкцыі» ахоплівае 1919—1924. Сюды, апроч

іншага, уключана й дапамога Расеі — савецкім рэспублікам.

Задачы дасьледаваньня дзейнасьці АРА ў Беларусі патрабуюць вылучэньня двух асобных статыстычных масіваў. Першы — дапамога насельніцтву Беларусі, якое знаходзілася ў складзе Польшчы ў 1919—1922 гадох, і другі — дапамога насельніцтву Беларусі на падсавецкіх тэрыторыях ў 1922—1923 гадох.

Паводле падлікаў аўтара гэтых радкоў, на падставе аналізу зводных дакумэнтаў складовых апэрацыяў, ад траўня 1920 па красавік 1922 польская АРА разьмеркавала на тэрыторыі сучаснай Беларусі каля 15 тысяч 300 тон харчовай дапамогі на суму каля 3 мільёнаў 670 тысяч даляраў, а таксама вопратку: 150 тысяч 318 паліто, 133 тысячы 759 пар чаравікаў і 137 тысяч 522 пары панчохаў на суму каля 900 тысяч даляраў.

Што тычыцца другога пэрыяду, варта адзначыць, што праца АРА з савецкім урадам з нагоды голаду ў Паволжы пачалася не ў 1919 годзе, а ў верасьні 1921, пасьля падпісаньня пагадненьня ў Рызе, і завершылася ў чэрвені 1923. За гэты час на савецкія тэрыторыі было дастаўлена 741 тысяча 572 тоны 669 кіляграмаў дапамогі на суму 63 мільёны 174 тысячы 848 даляраў[97].

[97] Гэтую суму складаюць ня толькі грошы з Амэрыкі: 11 357 325 даляраў 13 цэнтаў каштаваў залаты фонд, унесены пад ціскам Г.Гувэра савецкім бокам, які быў выкарыстаны АРА ў мэтах дапамогі. Але гэтую суму цалкам правамерна залічыць на рахунак АРА: без патрабаваньня Гувэра галодныя не атрымалі б гэтых сродкаў — для параўнаньня, у 1922 савецкае кіраўніцтва перадало амаль удвая большую суму замежным кампартыям на патрэбы ўсясьветнай рэвалюцыі. *(Гл. зноскі 25, 68, 73.)*

Тры беларускія акругі дзейнічалі ад студзеня 1922 да чэрвеня 1923 і, паводле Сэрфэйса й Блэнда, атрымалі 14 тысяч 440 тон 283 кіляграмаў дапамогі на суму 2 мільёны 732 тысячы 77 даляраў, альбо 4,3%. Але для падліку беларускай долі патрабуецца мець на ўвазе істотныя аб'ёмы дапамогі, якіх амэрыканскія статыстыкі ня здолелі разьнесьці па акругах і падаюць асобнымі радкамі. Калі іх вынесьці за дужкі ці зыходзіць з раўнамернага разьмеркаваньня ва ўсіх акругах, беларуская частка складзе 5%.

Вядома, лічбамі цяжка вымерыць нават тое, што лічбамі вымяраецца. Яшчэ да выхаду ЭГБ я зрабіў свой накід тэксту для энцыкляпэдыі свабоднай Беларусі:

> Амэрыканская адміністрацыя дапамогі (АРА) — гуманітарная арганізацыя ЗША, створаная 24 лютага 1919 пастановай прэзыдэнта Вудра Ўілсана, ад 1 жніўня заснаваная наноў як прыватная дабрачынная арганізацыя, ініцыятар і кіраўнік Гербэрт Гувэр; дзейнічала да 1923 у эўрапейскіх краінах, што пацярпелі ў першую ўсясьветную вайну й ад камуністычнага перавароту. Аказала найбольшую ў ХХ стагодзьдзі харчовую, мэдычную й інш. дапамогу насельніцтву Беларусі.
> У 1919—1922 на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь (пад польскім кіраваньнем) працавала бюро дзіцячай дапамогі ў Менску, рэгіянальны

офіс АРА ў Берасьці, акруговыя камітэты ў Ашмянах, Багданаве, Баранавічах, Берастаўвіцы, Ваўкавыску, Вялейцы, Горадні, Кобрыні, Лідзе, Навагрудку, Нясьвіжы, Пінску, Пружанах, Слоніме, Стоўпцах і іх ваколіцах. (Напр., у Навагрудзкім павеце дзейнічала 86 пунктаў харчаваньня АРА.)
З 7560 пунктаў АРА больш за 1000 працавала на тэрыторыі этнічнай Беларусі. Насельніцтва Беларусі атрымала каля 15 тысяч 300 тон харчовай дапамогі на суму каля 3 мільёнаў 700 тысяч даляраў, а таксама адзеньня на суму каля 900 тысяч даляраў.
У 1922—1923 у Беларусі (на адміністрацыйнай тэрыторыі БССР і РСФСР) працавалі тры акругі АРА. Усяго паступіла звыш 14 тысяч 440 тон амэрыканскай дапамогі (у т.л. Менская акруга разьмеркавала 6 тысяч 825, Віцебская — 4 тысячы 441, Гомельская — 3 тысячы 175 тон) на суму больш за 2 мільёны 730 тысяч даляраў.
Дастаўлена больш за 10 тысяч 110 тон харчовых пасылак коштам 10 даляраў кожная на агульную суму 1 мільён 732 тысячы даляраў (18,5% усіх пасылак АРА). Бясплатна выдадзена 988 тон харчовых рацыёнаў дзецям, хворым у шпіталёх і ўцекачам. АРА апекавалася больш чым 300 дзіцячымі дамамі, апроч харчаваньня пастаўляла адзеньне, абутак, мэдычныя матэрыялы.
Спрыяла рэпатрыяцыі ўцекачоў, якія пакінулі Беларусь падчас першай усясьветнай вайны. Пастаўлена санітарнае абсталяваньне, арганізавана харчаваньне й мэдычная дапамога ў канцлягеры ўцекачоў Козырава (найбуйнейшы на той час у сьвеце). Праведзена вакцынацыя больш за

1 мільён чалавек. Мэдыкамэнты, матэрыялы санітарыі й абсталяваньне агульнай вагой 484 тоны, кошт якіх перавысіў 470 тысяч даляраў, атрымалі больш за 300 мэдычных установаў. Мэдычная праца АРА засьцерагла ад эпідэміі тыфусу Беларусь і Польшчу.
Надавала мэтавую дапамогу творчай і навуковай інтэлігенцыі (у т.л. Я.Купалу, Я.Коласу, У.Ігнатоўскаму, Л.Ржэцкай і інш.), настаўнікам, лекарам, сьвятарству. Праводзіла асьветніцкую працу, паставіла інструмэнты й прыборы для мэдычнай клінікі й прыродазнаўчых факультэтаў Беларускага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, навучальных установаў Віцебску; былі арганізаваныя курсы ангельскай мовы.
Агулам у 1920—1923 дастаўлена дапамогі насельніцтву Беларусі (у сучасных межах) вагой больш за 30 тысяч тон на суму каля 7 мільёнаў 200 тысяч даляраў[98].
Жыхары Беларусі выказвалі АРА шматлікія падзякі. Камуністычныя ўлады чынілі перашкоды, замоўчвалі й хлусілі. Некаторыя мясцовыя супрацоўнікі АРА былі ўнесеныя ў чорныя сьпісы, абвінавачаныя ў шпіянажы й рэпрэсаваныя.
Дзейнасьці АРА ў Беларусі прысьвечана сталая экспазыцыя Нацыянальнага гістарычнага музэю, імя Г.Гувэра носяць пляцы й вуліцы ў Менску, Віцебску, Гомелі, Горадні, Берасьці ды ў іншых гарадох і мястэчках.

Так будзе.

[98] Каля 80 мільёнаў даляраў у цэнах 2004.